

© В. В. ОТРОЩЕНКО* 2022

УКРАЇНСЬКІ АРХЕОЛОГИ- НОНКОНФОРМІСТИ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ

У статті висвітлено прояви інтелектуального спротиву українських науковців-археологів радянській реальності у 20—80-х рр. ХХ ст., що мають ознаки нонконформізму.

Ключові слова: конформізм, нонконформізм, Микола Макаренко, Віктор Петров (Домонтович), Михайло Брайчевський, Борис Мозолевський, Станіслав Братченко.

Уже висловлювалися про те, що історія радянської археології потребує сьогодні переосмислення та об'єктивного аналізу (Отрощенко 2011, с. 7). Наукове життя в період існування СРСР відбувалося під контролем цензури, в умовах дотримання гласних і негласних дозволів та заборон. Висвітлення історичного минулого у строгій відповідності до партійних парадигм і канонів було неодмінною умовою кар'єрного росту й успішного наукового поступу тодішніх науковців. Щоправда, в 1960-ті роки тривав короткий період так званої відлиги, позитивні зрушення якої, однак, невдовзі поглинув період застою. Тоді більшість науковців була змушена пристосовуватись до умов праці під пильним наглядом КДБ та не насмілювалась висловлювати своєї незгоди. Одиниці зважувалися на публічні прояви опору, критику радянської дійсності й тодішніх ідеологічних наративів. Прояви нонконформізму в науковому мейнстрімі України 1980-х років існували, хоч і були доволі незначними.

Осмислення явища конформізму в умовах різноманітних тоталітарних режимів (нацистського, фашистського, комуністичного тощо) відбувалося здебільшого з настанням їх кра-

ху. Так, свого часу набуло змісту поняття «конформіст», художньо підсилене в постфашистській Італії фільмом Бернардо Бертолуччі «Il conformista» (1970). Показово, що цю стрічку демонстрували в СРСР не повністю та під іншою назвою.

Процес радянзації українців, формування з них покірних виконавців наказів КПРС розпочався в 1920-і роки. Відтоді почав створюватися ґрунт для конформізму, наслідком чого стала Друга світова війна (1939—1945), спровокована та розв'язана тоталітарними режимами — фашизмом і комунізмом. Їх історична поразка та подальша демократизація держав Центрально-Східної Європи наприкінці минулого століття дозволили вирватися з цього порочного кола. Настав час і потреба осмислення тих подій, зокрема й у контексті археології.

Як відомо, кожна теза породжує антитезу, що її найвиразніше віддзеркалюють неконтрольовані владою особистості (Гишинський 2020, с. 165-169). Першого нонконформіста серед археологів ми побачили в особі Бориса Мозолевського, якому було присвячено окрему статтю (Отрощенко 1996, с. 3). Пізніше цю тему розвинув Лев Клейн у двотомнику «История российской археологии». Останній розділ її другого тому «Археология советской эпохи» так і називається «Нонконформисты» (Клейн 2014b, с. 465-555). Радянську добу дослідник слушно характеризує нав'язаним монолітній єдності конформізмом, поширеним і на світ науки. Такій лояльній більшості протиставляли себе дослідники-одинаки, що не вкладалися в загальноприйняті стандарти, які панували в науці. Не всі з них зазнали прямих репресій, але зрозуміло, що до верхів наукового істеблшменту не пробився ніхто. Героями нарисів Л. С. Клейна стали: Г. А. Бонч-Осмоловський, С. М. Замятнін, О. М. Рогаčov,

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту-бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-5707-8384, otrok_o@ukr.net

О. Л. Монгайт, Г. Б. Федоров та О. О. Формозов (Клейн 2014b, с. 467). Знаковою постаттю російського нонконформізму до останніх днів свого життя залишався й сам Л. С. Клейн (1927—2019).

Прояви нонконформізму відбувалися і серед українських археологів радянської доби. Їх кількість не надто велика, але важливо усвідомити сам факт їх існування та потенційного впливу на тодішнє наукове середовище. Пропонуємо поглянути під таким кутом зору на низку видатних постатей вітчизняної науки. На нашу думку, варто почати з визначення дисидентства в УРСР, одним із проявів якого був нонконформізм (Бажан 2001, с. 27-32). Так, спираючись на оцінку цього явища іншими дослідниками, О. Г. Бажан поділяє думку російського правозахисника Ю. Ф. Лукіна, який зауважує, що «... в будь-якому суспільстві є не лише ті, хто схвалює офіційну політику, індивідуальні конформісти, але й незгодні, інакомислячі, що виступають проти панівної релігії, ідеології, чинної політичної системи, способу життя» (переклад з російської В. О.) (Лукин 1992, с. 3). Віднайти прояви нонконформізму в радянській археології дозволяють опубліковані нині архіви КДБ УРСР.

Дотримуючись хронології, першим слід згадати **Миколу Омеляновича Макаренка** (1877—1938). Навесні 1919 р. він повернувся в Україну з Петрограда на хвилі ейфорії від здобутків Української революції та перспектив українізації. За якихось два роки після цього Українську Народну Республіку було скасовано, а на її місці утворено УРСР. Незважаючи на це, М. О. Макаренкові вдалося плідно відпрацювати 15 років у наукових, культурних та освітніх установах Києва й Одеси (Рис. 1). Археолог створив Музей мистецтв ВУАН (нині Національний Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) і очолив його. 1924 р. його ненадовго заарештували, а пізніше — звільнили з музею. Як засвідчив М. О. Макаренко в листах до В. О. Городцова та Б. Е. Петрі, він став «жертвою походу проти музейних діячів... України», серед яких також опинилися Д. Я. Яворницький, М. Я. Рудинський, М. Ф. Біляшевський, С. С. Дложевський (Кузьминых, Усачук 2011, с. 197).

Тоді зусиллями керманічів ВУАН та ВУАК М. О. Макаренка вдалося звільнити з-під арешту, і протягом 1925—29 рр. він здійснював

Рис. 1. Макаренко Микола Омелянович (16(04).02.1877 — 04.01.1938). Фото з внутрішнього архіву Інституту енциклопедичних досліджень НАН України

Fig. 1. Makarenko Mykola Omelianovych (16(04).02.1877 — 04.01.1938). Photo from the internal archive of the Institute of Encyclopedic studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

археологічні дослідження пам'яток України. При цьому як авторитетний науковець М. О. Макаренко різко реагував на драматичні реалії нового режиму в республіці. Його виступ 1927 р. на похороні Данила Щербаківського став політичною оцінкою трагедії самогубства останнього: «Кати тебе замучили. Будувати культуру доводиться під керівництвом людей зі скривавленими руками». Зрозуміло, що ці слова М. О. Макаренка, який уже перебував під слідством, були долучені до його кримінальної справи, відкритої навесні 1934 р. (Кузьминых, Усачук 2011, с. 208, прим. 1).

Листування з колегами з-за кордону було практично заборонене; з іншого боку, такі листи містили надзвичайно цінну інформацію, зокрема й для політичної поліції. А Микола Омелянович невтомно листувався зокрема з корифеєм фінської археології, дійсним членом ВУАК професором А. Таллгреном (Кузьминых, Усачук 2011, с. 195-213). Останній 1936 р. на сторінках щорічника «Eurasia Septentrionalis Antiqua» емоційно засудив репресії проти видатних археологів СРСР, зо-

крема й М. О. Макаренка, додавши вірш Горация, спрямований проти тиранії (Tallgren 1936, р. 149). Раніше він та естонський археолог Х. Моора адресували лист на підтримку Миколи Омеляновича до Казані, де той відбував заслання (Кузьминых, Усачук 2011, с. 211-213, рис. 1; Клейн 2014а, с. 531-532). Інвектива А. Таллгрена викликала обурену реакцію в радянській пресі.

Останнім актом громадянської мужності стала спроба вже засудженого на заслання археолога захистити від акту державного вандалізму перлину архітектури України-Русі Михайлівський Золотоверхий собор. Археолог виявився єдиним, хто влітку 1934 р. відмовився підписати смертний вирок святині. О. О. Формозов так оцінив вагомість учинку М. О. Макаренка: *«Нет данных о каком-либо явном противодействии правительственному курсу, хотя бы о чём-то вроде мужественной позиции Н. Е. Макаренко, отстаивавшего от уничтожения Софийский собор и Михайловский Златоверхий монастырь в Киеве»* (Формозов 2006, с. 216).

Микола Омелянович увінчав свою фахову діяльність розкопками (1930 р.) та публікацією неоеоолітичного могильника в м. Маріуполь. Монографія «Маріупільський могильник», видана українською та французькою мовами, стала культовою для української археології, а її авторів забезпечила наукове безсмертя (Макаренко 1933). Він ще встиг попрацювати в новоствореному Інституті історії матеріальної культури ВЗАН. Другий арешт стався 26 квітня 1934 р., відтак заслання до Казані, новий арешт 1936 р., Томська колонія № 2, суд, вирок та розстріл 4 січня 1938 р. (Клейн 2014а, с. 529-538).

З огляду на очевидні ознаки нонконформізму в особистій, громадській та науковій діяльності М. О. Макаренка, залишається без відповіді питання, чому Л. С. Клейн не зачислив його до кола нонконформістів? Мало того, петербурзький дослідник помістив нарис про М. О. Макаренка в перший том своєї історії археології, присвячений науковцям Російської імперії. У цьому томі, незважаючи на порушення принципу хронологічності, описано й радянський період наукової діяльності М. О. Макаренка. Схоже, що автора не турбувало питання національності Миколи Омеляновича (див. підрозділ «Український археолог?» у нарисі Клейн 2014а, с. 537-538),

хоча О. О. Формозов, наприклад, ніколи не сумнівався в тому, що М. О. Макаренко саме український учений. Адже його монографію присвячено долям саме російських археологів тоталітарної доби (Формозов 2006, с. 188). Відповідь на питання Л. С. Клейна «Український археолог?» стосовно М. О. Макаренка ми дали в рецензії на його двотомну працю (Отрощенко 2015, с. 7-8). Додамо, що по смертної реабілітації М. О. Макаренка 1966 р. домігся інший український археолог — Іван Шовкопляс із вдовою репресованого подвижника науки А. С. Федоровою.

Наостанок зауважимо, що, на нашу думку, не надто коректно з морального погляду порівнювати якість наукових середовищ Москви та Києва радянського періоду, до якого часом вдаються дослідники. Ідеться, зокрема, про долі Василя Городцова та Миколи Макаренка. Мовляв, перший вижив виключно тому, що *«московская научная среда оказалась чище и порядочнее, чем киевская»* (Кузьминых, Усачук, Белозёрова 2021, с. 369). Обидва згадані осередки науки були тоді паралізовані репресіями, тому будь-які моральні оцінки видаються недоречними. Своїх корифеїв цькували обидва осередки з однаковим «ентузіазмом», але перший із згаданих учених у 80 років написав заяву про вступ до ВКП(б) і вижив, а другий пішов на публічний спротив ненависному режиму, спрямував *«Мільйон цій владі прокльонів!»* і був розстріляний (Граб 1990, с. 29-31; Кузьминых, Усачук 2011, с. 211-213).

Постать іншого нонконформіста, ймовірно, спричинить дискусію. Маємо на увазі **Віктора Платоновича Петрова (1894—1969)**. Суттєвою пересторогою вважати В. П. Петрова нонконформістом (Рис. 2) є доведений факт його тісної співпраці з радянськими спецслужбами впродовж Другої світової війни та у післявоєнний час (1942—1950). Мобілізованому військовому перекладачеві запропонували перетнути лінію фронту та увійти в контакт з окупаційною адміністрацією рейхскомісаріату Україна. *«Вони знайшли мене в 1942 році, коли я їм був потрібний, сподіваюся, знайдуть і зараз і подбають про мене»*, — згадував пізніше В. П. Петров, дистанціюючись у такий спосіб від натхненників його «зради» (Кравченко 2002, с. 84). А тоді він розробив маршрут перетину лінії фронту під Харковом і рушив до Києва, де на нього в будинку письменників на нинішній вул. Б. Хмельницького чекала кохана

жінка з особистим архівом, який вона зберігала при кожній окупації.

Тоді «зрадника» В. П. Петрова заставували в газеті «Правда» як прислужника українських націоналістів. Професор зумів зачарувати окупантів вишуканою німецькою мовою настільки, що вони пропустили повз вуха слушні підозри націоналістів. Йому довірили редагування київського часопису «Український засів». Потім була евакуація на Захід і 5 років плідної праці як літератора, етнолог, історіософа, філософа й теолога в Мюнхені. Саме тоді В. П. Петров відчув реальну глибину інтелектуальної свободи на Заході, а його мартиролог «Українська інтелігенція — жертва більшовицького терору» став чи не першим документальним свідченням для світу злочинів людиноненависницької влади на ниві культури. Віктор Платонович визначає *«істоту й цілескерованість большевизму, в основі якого лежало не ствердження, а негація, не творчий дух миру, а нищівна тенденція заперечення, покликаного стати загальним»* (Петров 1992, с. 26; Кравченко 2002, с. 87).

Сталося так, що 1949 р. в очікуванні провалу В. П. Петров покинув Західну Німеччину, лишивши там поголос щодо своєї смерті. Після тотальної перевірки, яка тривала практично рік, його було «повністю реабілітовано». Слова в лапках належать розвідникові (Корпусова 2002b, с. 73). З них можна зрозуміти, що йому особі не надто довіряли. Тому й «реабілітація» виявилася нещирою.

Улітку 1950 р., витримавши перший карантин в «органах», Віктор Платонович зайшов до вченого секретаря Інституту історії матеріальної культури АН СРСР в Москві Тетяни Пасек, щоб закрити своє закордонне відрядження тривалістю у вісім років. Побачивши державного злочинця з чимось у руках, «королева Трипілля» сховалася під стіл. В. П. Петров галантно допоміг дамі повернутися в крісло і пояснив, що він нікого не зраджував, незважаючи на статтю в газеті «Правда», а ревно служив науковим співробітником Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР за лінією фронту, а потім — у Мюнхені. Відповідно, Інституту було наказано закрити бланк відрядження та захувати В. П. Петрова до штату на посаду молодшого наукового робітника без ступеня (Петров 2002, с. 51-52; Кравченко 2002, с. 86).

Отже, його довоєнна посада директора Інституту українського фольклору АН УРСР, на-

Рис. 2. Петров (Домонтович) Віктор Платонович (22 (10).10.1894 — 08. 06. 1969). Фото з домашнього архіву В. М. Корпусової

Fig. 2. Petrov (Domontovych) Viktor Platonovych (22 (10).10.1894 — 08.06.1969). Photo from private archives of V. M. Korpusova

уковий ступінь доктора літературознавства та початок процедури висунення на звання академіка АН УРСР 1941 р. були дезавуовані, оскільки службовий архів АН УРСР спалили за наказом уряду СРСР перед евакуацією установи на схід. Мало того, «органи» не подбали навіть про житло для В. П. Петрова. Вирішити цю проблему йому допоміг російський археолог Г. Б. Федоров. Ще будучи студентом МДУ, він сформував особисту позицію щодо політичного режиму в країні з його масштабними репресіями, коли його улюблених викладачів відправили в табори, а в 1945-му фронтовик визначив і озвучив неприйняття сталінізму найближчим людям (Клейн 2014b, с. 518). Тож Г. Б. Федоров організував проживання В. П. Петрова на дачі свого тестя, кінорежисера Григорія Рошалья під Москвою і запросив колегу у свою велику Пруто-Дністровську експедицію в Молдові та суміжних з нею регіонах України. Г. Б. Федоров

слушно передбачив, що органи безпеки саме В. П. Петрову довіряють контроль над колективом, де тимчасово працювали колишні в'язні ГУЛАГу: поет Наум Коржавін, кінорежисери Ю. Т. Дунський та В. С. Фрід, а також низка майбутніх дисидентів. Один із них, Вадим Делоне, згодом вийшов на Красну площу в Москві з протестом проти окупації Чехословаччини 1968 р.

Мабуть, зовсім не випадково В. П. Петров опинився з Н. М. Коржавіним в одному наметі, де дбайливо підбирав розкидані всюди аркуші паперу з «політично шкідливими» текстами, щоб повернути їх поетові, а не віддати «органам». При цьому Віктор Платонович як досвідчений конспіратор припускав, що хтось третій міг контролювати і його самого (Кравченко 2002, с. 86; Клейн 2014b, с. 527-529). До речі, саме тоді в «Українській літературній газеті» у Мюнхені (1955/56 рр.) вийшла друком газетна версія книги В. П. Петрова про інтелігенцію — жертв більшовицького режиму. В Україні її передрук з американського видання 1959 р. здійснили лише за часів незалежності (Петров 1992).

1956 р. газетна публікація згаданої книги в Мюнхені завершилась; М. Хрущов посмертно засудив Й. Сталіна; добігав кінець дачний період московської ізоляції В. Петрова. Він остаточно повертається до Києва, де на нього чекала кохана жінка — берегиня неоціненого архіву. Науковця поновили в штаті Інституту археології в Києві, але тепер, зрозуміло, понизивши на посаді. У 1934 р. він був завідувачем відділу і молодим доктором наук, а тепер — молодшим науковим співробітником без ступеню та ще й пенсійного віку.

Про поведження В. П. Петрова в той час згадують так: «В Інституті археології тримався індиферентно, навіть іноді здавалося, що він не чуває себе співробітником цієї установи... Віктор Платонович ніби не помічав оточуючих. На засіданнях в Інституті теж не бував» (Рутківська 2002, с. 79). Натомість в Інституті мовознавства АН УРСР дослідника без вагань долучили до вченої ради та ввели до складу Ономастичної комісії. Зрозуміло, що саме там, серед колег-філологів, він почувався Людиною.

Невідомо, як визнаний неокласик Віктор Домонтович у zenіті слави й популярності став археологом Віктором Петровим? О. О. Формозов, докладно вивчивши життя археологів того

періоду, окремо відзначив категорію *«людей, не имевших отношения ни к археологии, ни к науке вообще, но насильственно внедренных (виделения наше. — В. О.) в нее ВКПб в конце 1920 — начале 1930-х гг.»* з відомою лише їй метою. Конкретно він мав на увазі керманічів Державної академії історії матеріальної культури Ф. В. Кипарисова та С. М. Биковського, розстріляних у Ленінграді 1936 р. (Формозов 2006, с. 209). В. П. Петров був лише на два роки старший за них і цілком міг потрапити під цю хвилю партійного «призову» і таким чином опинитись у середовищі археологів. Будучи справжнім науковцем, він 1934 р. очолив у новоствореному Інституті історії матеріальної культури УАН відділ археології слов'ян та Русі. За сім років В. П. Петров вже працював на посаді директора Інституту українського фольклору АН УРСР. Невипадково, оцінюючі доробок В. П. Петрова, М. Ю. Брайчевський наголошував на універсалізмі цього дослідника, який досягав наукових осягнень на стиках наук, якими оволодівав досконало (Брайчевський 1990, с. 96-98).

Зважаючи на те, що В. П. Петров відпрацював у профільних археологічних установах Києва та Москви сукупно 26 років, не згадувати його як археолога навряд чи доречно. Тим більше, що, як людина високої культури й обов'язку, він кожне поставлене перед ним завдання виконував професійно, незважаючи на ступінь зацікавленості ним. У довоєнний час (1934—1941) Віктор Платонович керував згаданим відділом, а також проводив розкопки зарубинецьких і черняхівських старожитностей та пам'яток ранніх слов'ян. Після повернення з «московського карантину» Петров видав матеріали польових досліджень і серед них епонімні пам'ятки: Зарубинецький могильник (Петров 1959), Черняхівський могильник (Петров 1964), пам'ятки корчацького типу (Петров 1963), та здійснив узагальнену характеристику зарубинецько-корчуватівської культури (Петров 1961). Крім того, він подарував київській аспірантці свого московського приятеля Г. Б. Федорова Н. М. Кравченко Косанівський могильник черняхівської культури.

Неоднозначне ставлення київської археологічної спільноти до В. П. Петрова тривало дев'ять років, допоки 1965 р. його нагородили орденом «Вітчизняної війни». Ця нагорода спричинила суттєві зміни в житті вченого: він одружився, отримав окрему квартиру в бу-

динку від Інституту електрозварювання, отримав дозвіл на захист дисертації «Язык, этнос, фольклор» (Петров 1966), а також заробітну плату в розмірі окладу доктора наук та можливість публікувати монографії (Корнієнко 2002, с. 76-78). Захист кандидатської дисертації завершився присудженням здобувачеві наукового ступеня доктора філологічних наук. Саме тоді Віктор Платонович зізнався, «*що одержав від життя все, чого можна було бажати*». Забулась навіть знущальна «четвірка» за кандидатський іспит з німецької мови, яка нібито у 70-тилітнього здобувача «страждає». І як цього не помітили свого часу німці? (Кравченко 2002, с. 83-84). Нарешті стала можливою публікація його етапних монографій: «*Скіфи: мова та етнос*» (Петров, 1968); «*Етногенез слов'ян*» (Петров, 1968).

Надія Кравченко так згадувала про останню зустріч двох однодумців — Г. Б. Федорова та В. П. Петрова, яка відбулася 21 вересня 1967 р. на новій квартирі останнього в Києві. Науковці тепло згадували дачу Рошалів під Москвою та експедиції в Молдавії. Тоді журналістці М. Г. Федоровій-Рошаль вдалося розговорити Віктора Платоновича. Зі спогадів про «закордонне відрядження» стало зрозуміло, що Москва його орієнтувала мало не на роль президента в контрольованому німцями уряді окупованої України, що його Гітлер обіцяв українцям на ранньому етапі Другої світової війни (Кравченко 2002, с. 85-86).

«*86 спецгрупп подготовили по одному монарху или монархине для всей земли*». Ось один з них: «*Николай Кузнецов, агентурный псевдоним — Пух, кайзер Германии. — Кайзер чуть покраснел и поправился: — Будущий кайзер*» (Суворов 1997, с. 233). Ставки Сталіна на Другу світову війну були дійсно глобальні, але Гітлер превентивним ударом 22 червня 1941 р. все зіпсував. Показово, що В. П. Петров натякав на таємні плани диктатора переможно закінчити ту війну не «*в Берліні, а на берегах Ла-Маншу*» (Кравченко 2002, с. 85).

Припускаю, що в складній багатоходовій партії В. П. Петрова з владою в підсумку склався паритет, коли обидві сторони щось отримали, лишившись не надто задоволеними одна одною. Як помітили сучасні дослідники творчості Петрова: «*світ ловив його, але не виймав*» (Матвієнко 2002, с. 59-60).

Михайло Юліанович Брайчевський (1924—2001) репрезентував уже повоєнне покоління

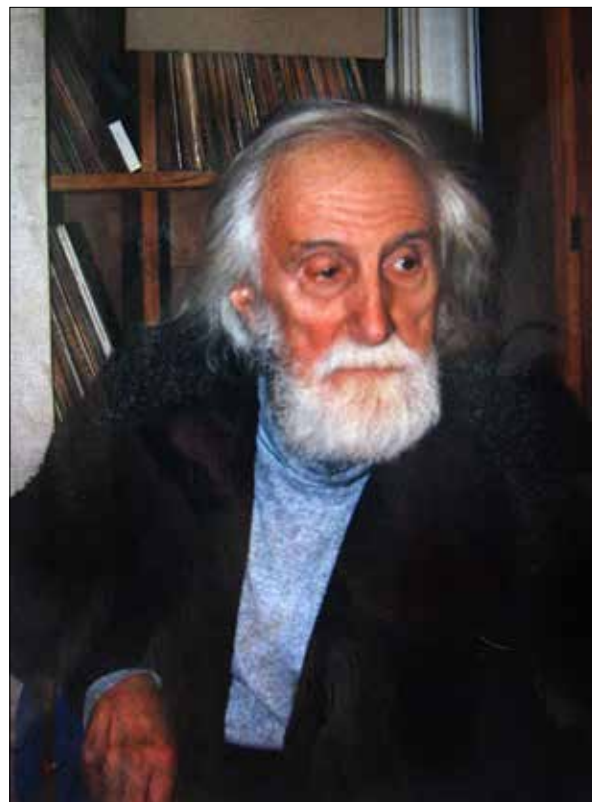

Рис. 3. Брайчевський Михайло Юліанович (06.09.1924 — 23.10.2001). Фото Ю. М. Кухарчука

Fig. 3. Braichevskiy Mykhailo Yulianovych (06.09.1924 — 23.10.2001). Photo by Yu. V. Kukharchuk

ня дослідників, вихованих за радянської влади (Рис. 3). Юнак з інтелігентної київської родини зі шляхетним минулим ще 1943 р. склав екстерном іспити за десятий клас та вступив на історико-філософський факультет університету імені Тараса Шевченка (1943—1948 рр.). З другого курсу він почав паралельно працювати в Інституті археології АН УРСР креслярем. Тоді ж ініціював створення Наукового студентського товариства, яке очолював упродовж 1945—1946 рр. Згодом М. Ю. Брайчевський організував наукову студентську конференцію, на якій виступив із дражливою темою «Походження українського народу», що, зрештою, стала стрижневою в його науковому та громадському житті (Кухарчук 2009, с. 6-9). Зауважимо, що приблизно в ці самі роки В. П. Петров читав курс лекцій «Походження українського народу» українським студентам в м. Регенсбург, ФРН (Корпусова 2002а, с. 21). Так, німецький період біографії Віктора Петрова збігся зі студентськими роками М. Ю. Брайчевського. Обидва дослідники по різні боки «залізної завіси» працювали над розв'язанням етногенетичних проблем, дошукуючись витоків української нації.

Упродовж 1950-тих років М. Ю. Брайчевський стрімко увійшов до когорти провідних археологів республіки. Він проводив розкопки знаменитих Пастирського та Городського городищ. 1955 р. захистив кандидатську дисертацію «Римська монета на території України», яку невдовзі опублікували (Брайчевський 1959). А ще за рік подав на обговорення рукопис докторської дисертації «Анти», яку несподівано заблокували не без участі Б. О. Рибаківа (Івакін, Павленко 2012, с. 8). Принагідно згадаємо, що саме в Переяслав-Хмельницькій експедиції, що нею керував майбутній академік, 1945 р. студент М. Ю. Брайчевський розпочав свою практику польових досліджень. Враження від роботи в російських експедиціях перших повоєнних і голодних років залишилися в нього неоднозначними. Соціальний та національний дискомфорт, відчутий у них, позначилися на формуванні критичних настроїв у молодого дослідника (Брайчевський 2020, с. 238-242).

Високу оцінку докторській дисертації М. Ю. Брайчевського, частково опублікованій у вигляді монографії «Біля джерел слов'янської державності» (1964), дав не хто інший як Віктор Петров (Петров 1965, с. 152-154). Незабаром М. Ю. Брайчевського перевели в Інститут історії АН УРСР. Образно кажучи, Антея (археолога) відірвали від землі й кинули в нетрі українозаїдеологізованої на той час установи.

Будучи дещо ізольованим від археології, Михайло Юліанович приєднався до Клубу творчої молоді, утвореного в останні роки відлиги в столиці України. Для небайдужої молоді сорокарічний науковець-енциклопедист став старшим товаришем, ідеологом та улюбленим лектором, що працював на громадських засадах.

Саме йому вчена рада Інституту історії 1966 р. доручила поглибити й розширити доказову базу тез ЦК КПРС до «300-річчя возз'єднання України з Росією» (Кухарчук 2009, с. 14-16). Стаття неупередженого дослідника отримала назву «Приєднання чи возз'єднання?». «Український історичний журнал» відмовився друкувати замовлену ним же статтю. З надією на підтримку автор віддав її на рецензування колегам. Хтось із них надіслав примірник в «органи», інший поніс додому, а ще інший спрямував на найправильніший шлях до публікації — передав текст за кордон.

Загалом, шістдесятництво задекларувало три публічні документи, чи радше маніфести: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби; «Приєднання чи возз'єднання?» Михайла Брайчевського; «Лист 137-ми», ініційований математиками та підписаний представниками різних верств українського суспільства (упор. Горбачук, Самійленко, Рабинович 2007, с. 77-83). Серед підписантів останнього були І. М. Дзюба та М. Ю. Брайчевський. На нашу думку, не можна приписувати авторство «Листа 137-ми» виключно «групі української інтелігенції» (Кухарчук 2009, с. 17). Кожен із тих, хто поставив підпис під цим зверненням, зокрема й помітна група представників робітничих професій, ризикували своїм майбутнім. Так, М. Ю. Брайчевський разом із О. С. Компан, О. М. Апанович та Я. І. Дзирою за його підписання потрапили під скорочення штатів за місцем роботи в Інституті історії АН УРСР.

Перше офіційне безробіття тривало для Михайла Юліановича два роки. Надалі впродовж 1970—1972 рр. М. Брайчевський працював у новоствореному відділі Київської постійно діючої експедиції Інституту археології АН УРСР. У відновленому часописі «Київська старовина» з'являється стаття М. Брайчевського, присвячена традиціям домобудівництва Київської землі Х—XIII ст. Статтю було розцінено як спробу зазіхнути на віковічну дружбу східнослов'янських народів. Наклад журналу знищили, а крамольного автора звільнили за невідповідність посаді (Брайчевський 1997, с. 219; Кухарчук 2009, с. 18-21). Негласна заборона щодо працевлаштування та наукового цитування творів дослідника тривали шість років. Поновлення на роботі в Інституту археології АН УРСР, спершу на договірних засадах, сталося 1978 р., а право вагомого голосу на наукових зібраннях ще за 10 років після того.

Дослідник опинився під пильним наглядом політичної поліції. Саме тоді в нього сталося загострення апендициту, яке завершилося недбало виконаною операцією та низкою повторних операцій упродовж двох років у середині 1970-х. Не виключено, проте, що незадовільний стан здоров'я допоміг ученому уникнути арешту за часів Щербицького-Маланчука. Запит на М. Ю. Брайчевського з'явився у влади за дещо несподіваного для атеїстів ювілею — тисячоліття хрещення Русі. Інших фахівців,

здатних професійно висвітлити зазначену проблему, в Києві не знайшлося. Михайло Юліанович підготував монографію «Утвердження християнства на Русі», у якій, зокрема, висловив гіпотезу щодо першого хрещення Русі Аскольдом як альтернативу версії про Володимирове хрещення (Брайчевський 1988а).

У період перебудови М. Ю. Брайчевський разом із молодшими колегами по Київській експедиції (М. А. Сагайдак, В. М. Зоценко) стали учасниками Українського культурологічного клубу, а невдовзі — Народного руху України за перебудову. Тут рідний Інститут згадав про докторську дисертацію науковця з далекого вже 1960 р. (Брайчевський 1988b). 1989 р. йому присуджують науковий ступінь доктора історичних наук за сукупність монографій і серед них — «Біля джерел слов'янської державності» (Брайчевський 1964) та «Походження Русі» (Брайчевський 1968). Ця ситуація перегукується з повторним докторським захистом Віктора Петрова.

Зразком нонконформістської поведінки став життєвий і науковий шлях **Бориса Миколайовича Мозолевського** (1936—1993 рр.). Він увійшов в археологію в середині 1960-х як поет, одним із когорти шістдесятників (Рис. 4). Далі під впливом рукопису Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» він рішуче перейшов у своїй творчості з російської мови на українську, проте під нагляд політичної поліції потрапив ще за поетичну дискусію з Ф. Енгельсом російською:

*Фридрих Энгельс!
Какими тропами
Поднимались мы к безднам,
срывались вниз,
Чтоб однажды открылось,
что был утопией
Марксом выстраданный коммунизм...*
1964 (Мозолевський 2007, с. 7).

Учителями з археології для Б. М. Мозолевського стали фундатори Київської школи скіфологів О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська. Останній так сподобався процитований вище вірш, що вона попрохала друкарку з канцелярії Інституту розмножити його. Можливо, від «піаністки» одна копія потрапила в КДБ. Учителів було покарано по партійній лінії: О. І. Тереножкін отримав сувору догану, а В. А. Іллінську позбавили партквитка. Б. М. Мозолевського звільнили з Північно-Рогачицької експедиції 1968 р. «за антидержавні

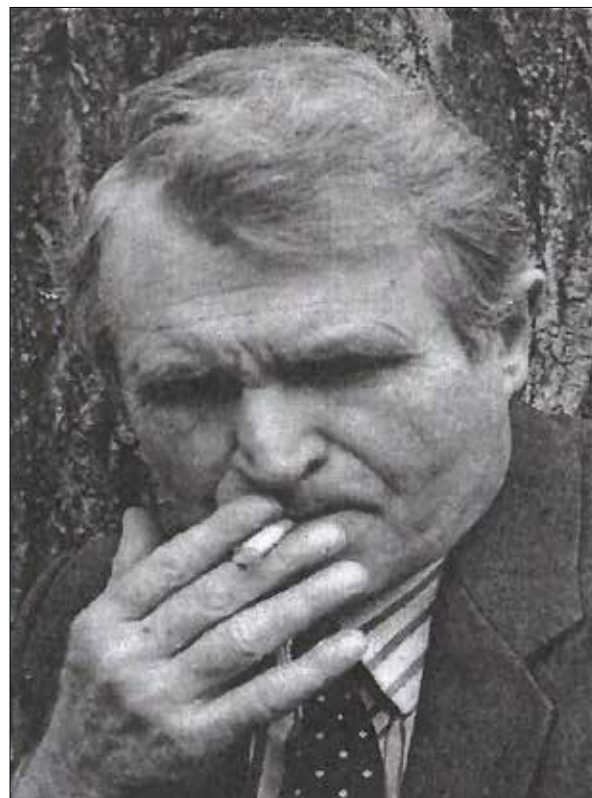

Рис. 4. Мозолевський Борис Миколайович (04.02.1936 — 13.09.1993). Фото з домашнього архіву Ю. В. Болтрика
Fig. 4. Mozolevskiy Borys Mykolaiovych (04.02.1936 — 13.09.1993). Photo from private archives of Yu. V. Boltryk

вірші» (Мозолевський 2015, с. 522-523). Мало того, «за написання цього стихотворення он в феврале 1969 года был профильтрован» (Бажан 2012, с. 122). В арсеналі КДБ існувала така форма «м'якого тиску» — «так звана профілактика, коли людину викликали до КДБ: розповідали, що ми все знаємо про тебе, якщо ще раз помітимо твою зацікавленість у самвидаві, почуємо критику радянського ладу, то тебе можуть посадити по вищезгаданих статтях» (Бажан 2022, с. 15). Профілактика щодо Б. М. Мозолевського не спрацювала. Як свідчать оперативні дані, у 1971 р. поет продовжував писати вірші «ідеологічно шкідливого змісту», тепер вже українською мовою (Бажан 2012, с. 122).

Проте вчителі впродовж трьох років, любляючи йому працю в експедиціях на договірних засадах, тихо вели Б. М. Мозолевського через Гайманову могилу до Товстої. Перебуваючи поза офіційною наукою, неконтрольований владою дослідник, за його висловом, «спровокував» та очолив експедицію з розкопок тепер уже всесвітньо відомого кургану (Мозолевський 2007, с. 9). Сталося це тому, що

Інститут археології АН УРСР очолював у ті роки інший нонконформіст, видатний український історик Ф. П. Шевченко, який також перебував під наглядом КДБ. Федора Павловича призначили директором Інституту археології, перевівши його з посадовим підвищенням з Інституту історії АН УРСР, де тоді боролися з кривою М. Ю. Брайчевського та солідарних з ним істориків, зокрема і Ф. П. Шевченка. Новий директор не заважав археологам робити свою справу.

Саме завдяки цьому 19 червня 1971 р. у м. Орджонікідзе було знайдено Пектораль. Так «шкідник» Б. М. Мозолевський несподівано став героєм і замість мордовських таборів отримав місце праці в Інституті археології, персональну зарплату, квартиру в столиці та членство у Спілці письменників. Відкриття Пекторалі повернуло науковця та поета в русло нормального життя без «профілактивання». Дослідник і надалі ніколи не поступався принципами, проте його лише «вивчали» як класика «компетентні органи» (Бажан 2012, с. 123).

Як ніхто інший, розумів делікатне становище Б. М. Мозолевського в науці його ровесник С. Н. Братченко: «Тут (у Єйську. — О. К.) військове училище та літовище — аеродром, де вчився літати юнак, згодом мій колега, відкривач скіфського поховання з пектораллю та поет Борис Мозолевський (якби не ця знахідка до його титулу органи та члени додали б і «зек»)» (Колибенко 2015, с. 108).

Незважаючи на пильну увагу КДБ, Б. М. Мозолевський продовжував плідно працювати: він опублікував монографію «Товста могила» (Мозолевський 1979), блискуче захистив її як кандидатську дисертацію, очолив відділ археології раннього залізного віку, дослідив низку видатних скіфських могил золотого поясу Скіфії; видав Мелітопольську могилу, розкопану його вчителем О. І. Тереножкіним (Тереножкін, Мозолевський 1988), опоегизував археологічні знахідки в поетичному альбомі «Скіфський степ» (Мозолевський 1983).

Крім того, 31 січня 1989 р. Б. М. Мозолевський узяв участь у зборах Київської організації Спілки письменників України, де було ініційовано створення Народного руху України за перебудову:

*Не встигли звестись одностайно.
Ще й слова народ не почув,
А вже загая нас у стайню*

*Партійний товариш Кравчук.
Йому б народитись за Сталіна, —
Ото б він їм «рух» показав!
1989 (Мозолевський 2007, с. 456).*

На початку 1990-х років Б. М. Мозолевський водив співробітників свого відділу (В. П. Білозора, С. А. Скорого) на політичні мітинги. Проте у розквіті творчих сил та наснаги його зупинила невиліковна хвороба.

Станіслав Никифорович Братченко (1936—2011) лишився в пам'яті колег беззастережним авторитетом, класиком європейської археології, «генералом» степових катакомб і свідомим українцем (Рис. 5). Йому завжди боліла Україна, де б він не опинявся. Ще дитиною він пережив нацистську окупацію України в рідному містечку Криндачівка (нині Красний Луч) на півдні Луганщини та як людина спостережлива й творча критично порівнював її з радянською (Колибенко 2015, с. 110-111). Вищу гуманітарну освіту С. Н. Братченко здобував у педагогічному інституті в м. Ростов-на-Дону. Із третього курсу талановитого юнака перевели до Ленінградського університету, де на кафедрі археології якраз розпочинав викладацьку роботу, обірвану КДБ, нонконформіст Лев Клейн, який згадував про нього так: «*Слава Братченко дружил со многими из нас, питерцев. Помню как он, приехав в Ленинград учиться, организовал в общежитии украинское землячество на манер иностранных и тотчас засветился в КГБ... Он добился основных своих мечтаний: Украина стала «незалежною і самостійною», а сам С. Н. Братченко — авторитетным археологом. Он умер, а монографии его будут жить, как и добрая память о нем*» (Клейн 2011, с. 15).

Так у семи рядках поминального слова Л. С. Клейн лапідарно окреслив особистість С. Н. Братченка. Ключовими тут є два слова: «*Он добился*». Уточнимо тільки, що в поле зору КДБ С. Н. Братченко потрапив ще раніше — в Ростові-на-Дону, через нехитрий, але пророчий вірш:

*«Не построишь солнце Кампанеллы,
Как не сдвинуть землю рычагом»
(Колибенко 2015, с. 108-109).*

Уникнути арешту допитливому студенту-ві допоміг тоді Ю. А. Жданов-молодший, посприявши переведенню його в Ленінградський державний університет. У Ленінграді С. Н. Братченко отримав доступ до бібліотек та книжкових розсипів букіністів, де мав

змогу студіювати публікації очільників Української революції: «Украинский вопрос» з «Украинского журнала», редагованого Симоном Петлюрою, перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського та ін. (Колибенко 2015, с. 108-109). Тут він знаходив і літературні шедеври Розстріляного відродження, удосконалюючи таким чином свою українську мову з надією повернутися колись на Батьківщину (Гершкович 2006, с. 4). Імовірно, саме через спілкування з Л. С. Клейном С. Н. Братченко почав цікавитись катакомбною проблематикою (Смирнов 2011, с. 16). Але до повернення в Україну був ще Новочеркаський музей донського козацтва та 5 років роботи (1960—1964 рр.) першим директором заповідника «Танаїс», який він розбудовував з нуля. Крім того, він відкрив Левенцівський куш пам'яток на західному краю Ростова-на-Дону, а серед них і Левенцівську фортецю перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи, яку місцеві журналісти охрестили «Донською Троєю» (Кияшко 2006, с. 10, 16).

Здавалося б, така пам'ятка відкривала перед дослідником величезні наукові перспективи в дельті Дону, але 1964 р. С. Н. Братченко полишає Танаїс і вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР з темою, що стосувалася катакомбних культур Нижньої Донщини. Він ще продовжував займатись розкопками фортеці, проте пріоритетною лишалася катакомбна проблематика. С. Н. Братченко підготував та успішно захистив кандидатську дисертацію, яку опублікував у вигляді монографії «Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы» (Братченко 1976). Книга стала класикою, а її автор — лідером катакомбної проблематики, визнаним її авторитетом.

Повернення в рідну Україну було свідомим, але сувора реальність швидко внесла корективи в найромантичніші очікування. Прямі контакти з шістдесятниками, про які він так палко мріяв, закінчувалися набагато менш приємними бесідами з працівниками КДБ (Колибенко 2015, с. 108-109). Дехто з його археологічних учнів дивувався, «чому С. Н. Братченко не потрапив тоді за ґрати?» (Бритюк 2006, с. 27). З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. В. Федорчука ЦК Компартії України від 06.05.1972 р. дізнаємося, що С. Н. Братченко та М. М. Чередниченко, «находясь в археологической экспедиции на территории Ворошиловоградской области, допускали на-

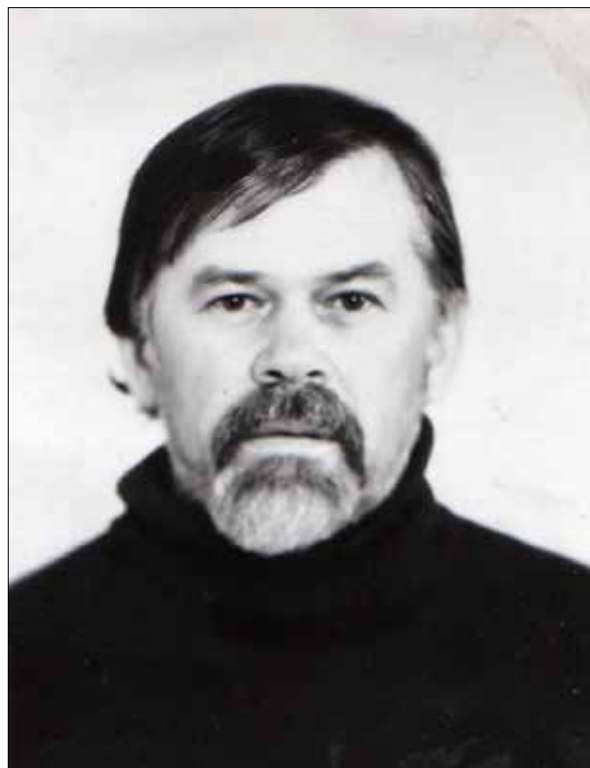

Рис. 5. Братченко Станіслав Никифорович (03. 09. 1936 — 21. 02. 2011). Фото з домашнього архіву Р. О. Литвиненка
Fig. 5. Bratchenko Stanislav Nykyforovych (03. 09. 1936 — 21. 02. 2011). Photo from private archives of R. O. Lytvynenko

ционалистические высказывания, распевали песни и рассказывали анекдоты аполитичного характера». За такі дії щодо них готувалися профілактичні заходи (Бажан 2012, с. 123). Саме С. Н. Братченко ініціював переїзд кубанського українця М. М. Чередниченка з Ростова-на-Дону до Києва та вступ його в аспірантуру. Так відбувалася лагідна кадрова українізація Інституту археології АН УРСР зі сходу. Обидва завершили аспірантуру успішними захистами кандидатських дисертацій та очолили великі новобудовні експедиції в 70-ті роки ХХ ст., де за ними спостерігало КДБ.

С. Н. Братченко запровадив в Україні методику розкопок курганів паралельними траншеями при роботі зі землерійною технікою (Телегін, Братченко 1974, с. 105-109). Цю методику в донецьких та луганських експедиціях опанувала велика група перспективної археологічної молоді, а також інші фахівці. У суто науковому плані дослідник розвивав концепт української катакомбної провінції Л. С. Клейна з позиції множинності катакомбних культур (Братченко, Шапошнікова 1985). Далі він переосмислив культуру багатоваликової кераміки (Березанська

1960), трансформували її в Бабинську після масштабних розкопок на Сіверськодонецьчині, де було відкрито й досліджено її поховальний ритуал (Братченко 1977). Бабине вабило С. Н. Братченка синхронністю з Левенцівською фортецею, яку він виокремив в особливий Кам'янсько-Левенцівський тип пам'яток (Братченко 1985). У працях його наступників за Бабинською культурою окреслився окремих перехідний період від середньої до пізньої бронзи, непомічений свого часу В. О. Городцовим (Писларій 1983, с. 14; Литвиненко 2009; Отрошенко 2014).

У своїх спогадах друзі та учні С. Н. Братченка відзначали його дивакувату поведінку; дослідник тримався осторонь від студентського середовища в полі та професійного оточення в Інституті (Гершкович 2006, с. 4–6). Чи не вперше девіантна поведінка фіксується в 1963 р. на розкопках Левенцівської фортеці, де керівник експедиції С. Н. Братченко спілкувався зі своїм другом В. Я. Кияшком цитатами з поезій Василя Симоненка та Івана Драча. Спонтані студенти сприймали їх мало не за божевільних. Реакція С. Н. Братченка на цей шок була такою: «Хай люди кажуть, що я божевільний. Боже, я — вільний!» (Кияшко 2006, с. 16–17).

Можна припустити, що така поведінка була проявом посттравматичного синдрому, спровокованого розстрілом робітничої маніфестації в Новочеркаську 1962 р. Свідком того злочину став Станіслав, що, можливо, й стимулювало його до переїзду в Київ. Але й тут, як вже сказано, на нього чекали «профілактичні заходи» — контроль КДБ. Його усувають із посади начальника Донецької експедиції, а 1973 р. переводять разом із Музеєм археології в Інститут зоології АН УРСР. Далі здоровий глузд ніби перемагає, і він очолює Сіверсько-Донецьку експедицію, у якій досягає видатних результатів. Але на початку 80-х років експедицію розформовують, передаючи підряд на розкопки курганів Луганщини на кафедрі археології Київського університету імені Тараса Шевченка. Штатні співробітники експедиції стали здебільшого безробітними.

Опальний С. Н. Братченко повертається до рідного Інституту, де йому забороняють (!) вести археологічні дослідження на сході України, щоб він не сіяв там крамолу. Він остаточно замикається у своєму світі, сумлінно виконуючи завдання планових тем. С. Н. Братченку, на відміну від Б. М. Мозолевського, поталани-

ло не лише дожити, але й 20 років прожити в омріяній ним самостійній Україні. 1992 р. автор цих рядків очолив відділ археології енеоліту — бронзової доби, де й працював до виходу на пенсію останній у цьому списку нонконформіст. Будучи за своєю природою «совою», учений працював здебільшого ночами. Режим роботи в Інституті дозволяв йому самому регулювати свій робочий час. Найважче було від нього домогтися, щоб він своєчасно оформлював профвідпустку та отримував заробітну платню. Він був геть несхожий на пересічну «радянську людину» і дійсно вільний від усього радянського.

Одного вечора в середині 1990-х ми з дружиною зустріли Станіслава на перегляді фільму С. Й. Параджанова «Тіні забутих предків». Як згадував В. Я. Кияшко, в 1963 р. ця стрічка, як і поезії шістдесятників, стала «ковтком свободи» для них (Кияшко 2006, с. 16). Незмінним супутником життя дослідника був кишеньковий детекторний радіоприймач, яким він ловив заборонені «голоси» вільного світу.

В останню декаду свого життя С. Н. Братченко опублікував давно очікувані науковим загалом монографії: «Донецька катакомбна культура раннього періоду» (Братченко 2001) та «Левенцовская крепость» (Братченко 2006). Остання була перевидана в Києві (Братченко 2012). Зрозуміло, що він здійснив ці проекти з допомогою своїх урядових учнів.

Згадані тут п'ять постатей українського археологічного нонконформізму репрезентували іншу, нескорену Україну, яка в умовах обмежень і переслідувань шукала й демонструвала ненасильницькі форми спротиву, протиставляючи всеосяжній диктатурі свою інтелектуальну позицію. Саме тому всі вони ставали об'єктами переслідування КДБ. Їхня позиція ускладнювала життя їм та їхнім близьким, суттєво впливала на кількість та якість проведених досліджень, зрештою, вкорочувала віку в прямому сенсі цього слова. Досить згадати про зими, проведені в кочегарках Києва Б. М. Мозолевським, медичні експерименти над М. Ю. Брайчевським тощо. Друзі Г. Б. Федоров та В. П. Петров ніби «змагалися» поміж собою в кількості набутих інфарктів. У першого їх було 9 чи 10, а в другого — 6, здебільшого перенесених на ногах (Корнієнко 2002, с. 78; Клейн 2014b, с. 528, 532). Але удавана лояльність і конформізм до радянської реальності спричинили б когнітивний дисонанс,

отруювали буття, тому всі вони намагались залишатись собою.

Б. М. Мозолевський навряд чи знайшов би Пектораль, якби в 1960-х рр. поведився «правильно». Він невтомно й буденно копав би інші скіфські могили. Але він знайшов саме ту, затиснуту між спорудами промзони в м. Орджонікідзе, просканував її методом буріння, пересвідчився в її скіфському походженні, переконав директора комбінату Г. Середу в тому, що скарби лежать саме тут, під склепіннями катакомб Товстої могили. А тут ще через безрезневе бездоріжжя 1971 р. в місті застрягла без роботи бригада скреперів. І директор звжився та профінансував пошуки Б. М. Мозолевського, що їх учений розпочав буквально сам-один. Лише з часом експедиція, що виникла спонтанно, поповнилась співробітниками Інституту археології (Мозолевський 1983, с. 145-182).

Несприятливі умови життя й творчості, які створювала для некерованих особистостей влада, практично позбавляли їх можливостей для підготовки кадрів та створення наукових шкіл. Кожен із них мусив час від часу змінювати місце роботи чи позбавлявся її взагалі. Таким чином владі вдавалося придушити їхній потужний творчий та науково-організаційний потенціал на шкоду Україні, але, на щастя, не цілковито. Так, М. О. Макаренко залишив нащадкам Музей Богдана та Варвари Ханенків і Маріупольський могильник, С. Н. Братченко — заповідник «Танаїс» і Левенцівську фортецю, М. Ю. Брайчевський — врятовані ним історичні корпуси Києво-Могилянської академії, інші шедеври архітектури Києва та перше, Аскольдове, хрещення Русі, Б. М. Мозолевський — пектораль і «Скіфський степ», В. П. Петров-Домонтович — свої літературні шедеври та легендарний архів, яким користуються нині десятки науковців різного фаху — від богословів до історіософів. І все це лише верхівка айсберга.

Крім того, повоєнні археологи-нонконформісти приєднувалися до руху шістдесятників, ставали авторами та поширювачами самвидаву. Проти стихійно посталої опозиції 12 січня 1972 р. КДБ УРСР розпочало операцію «Блок», спрямовану на «блокування» національно-свідомої інтелігенції, молоді (Бажан 2022, с. 1-3). Під неї потрапив і давав публічні по-

яснення щодо «Приєднання чи возз'єднання?» М. Ю. Брайчевський.

Уже за перебудови М. Ю. Брайчевський та Б. М. Мозолевський долучилися до підготовки та затвердження статутних документів Народного руху України, спрямованого проти ідеології Карла Маркса і його більшовицьких епігонів (Кухарчук 2002, с. 121-124). Ще раніше, на початку 1980-х, С. Н. Братченко разом із корифеєм польської археології Яном Махніком здійснили спробу повалити пам'ятник Леніну на Бессарабці (Отрошенко 2011, с. 7). Їм не вистачило для цього фізичних сил, але згодом їхній задум втілили активісти Революції Гідності.

Наостанок неможливо обійти увагою прощаний дар інтелектуалів: вирок ідеології більшовизму сформулював В. П. Петров; безперспективність утопій від Мора та Кампанелли до Маркса й Хрущова поетично висвітлили студент С. Н. Братченко та відставний льотчик Б. М. Мозолевський — майбутні корифеї української археології.

Не менш важливим за їхній внесок в науку є й незроблене ними. Адже вони свідомо не брали участі у написанні на догоду владній верхівці замовних матеріалів, які з огляду на авторитет і популярність авторів могли б негативно вплинути на свідомість нашого народу. Безперечно, коло нонконформістів у галузі археології не обмежується в Україні згаданими в цій праці особистостями. Вони зростали й творили не лише в Києві, а й у інших наукових центрах республіки. Згадані тут учені репрезентують чотири покоління науковців, українських патріотів, які послідовно несли естафету спротиву пануючому режиму аж до його краху в 1991 р., який вони і передбачили.

Загалом же тема, порушена в статті, потребує ширшого дослідження, адже без конструктивного аналізу минулого, його осмислення та жорсткого засудження злочинів радянського режиму ми знову будемо приречені на поразку.

Подяки. Автор висловлює щирі подяки колегам Ю. В. Болтрику, Я. П. Гершковичу, В. М. Корпусовій, Ю. М. Кухарчуку, Р. О. Литвиненку за всебічну допомогу та консультації в процесі підготовки статті. Так само вдячний М. Г. Железняку та Р. В. Пилипчуку з «Енциклопедії сучасної України» за надане для публікації фото М. О. Макаренка.

- Бажан, О. 2001. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. *Майстеріум*, вип. 7: Історичні студії, с. 27-32.
- Бажан, О. 2012. Під пильним контролем КДБ. В: Смолий, В. А., Удод, О. А. (ред.). *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на злами епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» (20—21 жовтня 2011 р., м. Київ). Київ: Інститут історії України НАН України, с. 115-134.
- Бажан, О. 2022. *50-річчя операції КДБ «Блок»: арешт в Україні близько 90 дисидентів*. Інтерв'ю кореспондентів «Радіо Свобода» Дмитру Шурхало 12.01.2022 р. [online]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/kdb-operatsiya-blok/31648911.html>. [Дата звернення: 10 лютого 2022]
- Березанская, С. С. 1960. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*, 4, с. 26-41.
- Брайчевський, М. Ю. 1959. *Римська монета на території України*. Київ: Видавництво АН УРСР.
- Брайчевський, М. Ю. 1964. *Біля джерел слов'янської державності: соціально-економічний розвиток черняхівських племен*. Київ: Наукова думка.
- Брайчевський, М. Ю. 1968. *Походження Русі*. Київ: Наукова думка.
- Брайчевський, М. Ю. 1988а. *Утвердження Християнства на Русі*. Київ: Наукова думка.
- Брайчевський, М. Ю. 1988б. Восточные славяне в I тысячелетии до н. э. Автореферат дисертації доктора історических наук в формі научного доклада. ІА АН УССР.
- Брайчевський, М. Ю. 1997. Як Президія Академії наук розправлялася з непокірним істориком. *Український історик*, т. XXXIV, ч. 1—4, с. 217-221.
- Брайчевський, М. Ю. 1990. В. П. Петров — учений-універсал. *Археологія*, 3, с. 95-100.
- Брайчевський, М. Ю. 2020. Експедиція С. М. Бібікова 1946 р. «Біла» та «чорна» кістки. В: Залізняк, Л. *Моя археологія*. Київ: Темпора, с. 238-242.
- Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (периодизация и хронология памятников)*. Киев: Наукова думка.
- Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (отв. ред.). *Вильняские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 21-43.
- Братченко, С. Н. 1985. Каменско-ливенцовский тип памятников. *Археология Украинской ССР*. Т. 1. Киев: Наукова думка, с. 403-420.
- Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього періоду*. Луганськ: Шлях.
- Братченко, С. Н. 2006. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 6. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 32-310.
- Братченко, С. Н. 2012. *Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века*. Київ: Видавничий дім «Скіф».
- Братченко, С. Н., Шапошникова, О. Г. 1985. Катакомбная культурно-историческая общность. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР в 3 томах*. Т. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 403-420.
- Бритюк, О. О. 2006. Чи варто бути українцем? В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 6. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 25-27.
- Гершкович, Я. П. 2006. Несколько слов о книге и ее «странном» авторе. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 6. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 4-7.
- Гилинский, Я. И. 2020. Девиантность, творчество, правосудие. В: Матяш, Е. И., Кашуба, М. Т. (ред.). *Лев Клейн [Путеводитель]*. Сборник статей памяти Льва Самуиловича Клейна. Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры, с. 165-169.
- Горбачук, В. І., Самійленко, Ю. С., Рабинович, В. І. (упор.). 2007. *Юрій Макарович Березанський: біобібліографія*. Київ: Інститут математики НАН України.
- Граб, В. И. 1990. Дело Н. Е. Макаренко. В: Звагельский, В. Б., Діброва, Г. В., Панченко, В. В. (ред.). *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменицини: проблеми і перспективи. Тези доповідей*. Суми; Ромни: Сумське обласне відділення Українського фонду культури, с. 29-31.
- Івакін, Г. Ю., Павленко, Ю. В. 2002. Феномен М. Ю. Брайчевського. В: Павленко, Ю. В. (ред.). *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість*. Київ: «Фенікс», с. 6-15.
- Кияшко, В. Я. 2006. Левенцовка начиналась так. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 6. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, с. 10-16.
- Клейн, Л. С. 2011. Слава Братченко... В: Санжаров, С. М. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 11. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 15.
- Клейн, Л. С. 2014а. *История российской археологии: учения, школы и личности. Том 1. Общий обзор и дореволюционное время*. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ.
- Клейн, Л. С. 2014б. *История российской археологии: учения, школы и личности. Том 2. Археологи советской эпохи*. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ.
- Колибенко, О. 2015. Матеріали фонду Станіслава Никифоровича Братченка у Науковому архіві Інституту археології НАН України як джерело до біографії вченого та епохи. В: Коцур, В. П. (ред.). *Переяславський літопис*, вип. 7. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», с. 106-118.
- Корнієнко, К. 2002. Особлива людина. *Слово і час*, 10, с. 76-78.
- Корпусова, В. 2002а. В. Петров (Домонтович): Етногенетика як свобода самовиявлення. *Слово і час*, 10, с. 17-25.
- Корпусова, В. 2002б. «Третє» життя В. П. Петрова: «Він був людиною покликання, а не визнання». *Слово і час*, 10, с. 69-74.
- Кравченко, Н. Збагнення. *Слово і час*, 10, с. 81-88.
- Кузьмичих, С. В., Усачук, А. Н. 2011. «Милльон этой власти проклятий!...» (письма Н. Е. Макаренко А. М. Тальгрену). В: Платонова, Н. И. (ред.). *История археологии: личности и школы (к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 195-216.
- Кузьмичих, С. В., Усачук, А. Н., Белозёрва, И. В. 2021. «Мои работы ничего не стоят и никому не нужны...»: письма Н. Е. Макаренко В. А. Городцову. *Stratum plus*, 2, с. 361-402.
- Кухарчук, Ю. В. 2002. Михайло Брайчевський і українська незалежність. В: Павленко, Ю. В. (ред.). *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість*. Київ: «Фенікс», с. 120-125.
- Кухарчук, Ю. 2009. Просвітник українського народу. В: Брайчевський, М. Ю. *Вибране*. Т. 1. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 5-42.
- Литвиненко, Р. О. 2009. *Культурне коло Бабині (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації д.і.н. ІА НАН України.
- Лукин, Ю. 1992. *Из истории сопротивления тоталитаризму в СССР (20—80-е годы)*. Москва: Издательство Московского университета.

- Макаренко, М. О. 1933. *Маріупільський могильник*. Київ: Видавництво Всеукраїнської академії наук.
- Матвієнко, С. 2002. Опосередковане зізнання: Віктор Петров та його «особа Сковороди». *Слово і час*, 10, с. 54-60.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Мозолевський, Б. М. 1983. *Скіфський степ*. Київ: Наукова думка.
- Мозолевський, Б. М., 2007. *Поезії*. Київ: «Темпора».
- Мозолевський Борис Миколайович. 2015. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України 1918—2014*. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», с. 522-523.
- Отрошенко, В. В. 1996. Роздуми з приводу ювілею одного нонконформіста. *Запорозьська січ*. 05.02.1996, с. 3.
- Отрошенко, В. В. 2010. О перевернутом мире Л. С. Клейна. В: Клейн, Л. С. *Перевернутый мир (2-е изд., исправленное и дополненное)*. Донецк: ДонНУ, с. 5-10.
- Отрошенко, В. В. 2011. Про Славу Братченка. В: Санжаров, С. М. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 11. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 6-7.
- Отрошенко, В. В. 2014. Щодо перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. В: Толочко П. П., Тошев Г. М. (гол. ред.). *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, XVII, с. 7-14.
- Отрошенко, В. В. 2015. Український слід в «Історії російської археології» Л. Клейна. *Магістеріум*, вип. 60: Археологічні студії, с. 4-10.
- Петров, В. П. 1959. Зарубинецький могильник. В: Третьяков, В. Н. (ред.). *МИА СРСР*, 70. Москва; Ленінград: Издательство АН СССР, с. 32-60.
- Петров, В. П. 1961. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. *Археологія*, т. XII, с. 53-75.
- Петров, В. П. 1963. Пам'ятники корчакського типу. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *МИА СРСР*, 108. Москва: Издательство АН СССР, с. 16-38.
- Петров, В. П. 1964. Черняхівський могильник. В: Рыбаков, Б. А., Сымонович, Э. А. (отв. ред.). *МИА СРСР*, 116. Москва: Наука, с. 53-117.
- Петров, В. П. 1965. Браїчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). К., 1964. *Український історичний журнал*, 3, с. 152-154.
- Петров, В. П. 1966. *Язык. Этнос. Фольклор*. Автореферат дисертації к.и.н. Київ.
- Петров, В. П. 1968. *Скіфи: мова та етнос*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. П. 1972. *Етногенез слов'ян*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. 1992. *Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору*. Київ: Воскресіння.
- Петров, В. 2002. Автобіографія. *Слово і час*, 10, с. 51-52.
- Писларий, И. А. 1983. *Культура многоваликовой керамики Восточной Украины*. Автореферат дисертації к.и.н. МГУ ім. М. Ломоносова.
- Рутківська, Л. 2002. Незабутні зустрічі. *Слово і час*, 10, с. 78-80.
- Смирнов, А. М. 2011. Тільки сьогодні я узнав В: Санжаров, С. М. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 11. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 15-16.
- Суворов, В. 1997. *Выбор*. Москва: «Издательство АСТ-ЛТД».
- Телегін, Д. Я., Братченко, С. Н. 1974. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. *Археологія*, 13, с. 105-109.
- Тереножкин, А. И., Мозолевський, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Формозов, А. А. 2006. *Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки*. Москва: «Знак».
- Tallgren, A. M. 1936. *Archaeological Studies in Soviet Russia. Eurasia Septentrionalis Antiqua*, X, p. 129-170.

Надійшла 12.02.2022

Vitalii V. Otroshchenko

DSc in History, Professor, Head of the Eneolithic–Bronze Age Archaeology department, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-5707-8384, otrok_o@ukr.net

UKRAINIAN ARCHAEOLOGISTS-NONCONFORMISTS OF THE TOTALITARIAN ERA

The article is devoted to the study of manifestations of intellectual resistance of scientists to the ruling regime during 1920—80s, which has signs of non-conformism. The author considers the concept of “non-conformism”, based on the definition of the Russian human rights activist Yu. F. Lukin: in every society there are not only those who support the official policy, indifferent conformists, but also those who disagree, dissidents who oppose the dominant religion, ideology, the existing political system, a way of life. The topic of non-conformism in archaeology was substantiated by Russian thinker L. S. Klein, who included G. A. Bonch-Osmolovskiy, S. M. Zamyatnin, O. M. Rogachev, O. L. Mongait, G. B. Fedorov and A. S. Formozov among them. L. S. Klein should be added to them.

Among the Ukrainian archaeologists of the totalitarian era, the personalities of M. O. Makarenko, V. P. Petrov (Domontovych), M. Yu. Braichevskiy, B. M. Mozolevskiy, S. N. Bratchenko attract attention. They represent four generations of native scholars who consistently carried the baton of resistance to the ruling regime until its logical collapse in 1991, which they had foreseen. They deliberately chose public forms of protest through speeches, statements, lectures, creation and distribution of resonant scientific texts in the country and abroad. An important role was played by communication with colleagues and students in the archaeological expeditions they led. In the system of total control created by the authorities, non-conformists quickly became the objects of close attention from the State Security Committee. The declassified archives of the special services shed light on the methods of their work with a contingent of people dangerous to the regime, including: study, recruitment attempts, prevention and repressive forms of influence, up to execution (the fate of M. O. Makarenko). All mentioned researchers had gone through the control system. B. M. Mozolevskiy was saved from arrest thanks to the Pectoral he found. The system did not allow revealing and realizing the powerful creative potential of deviant creators. This did not save it, and irreparable damage was done to science.

Key words: conformism, non-conformism, State Security Committee control, Mykola Makarenko, Viktor Petrov (Domontovych), Mykhailo Braichevskiy, Borys Mozolevskiy, Stanislav Bratchenko.

References

- Bazhan, O. 2001. Dysyidentstvo v URSS: sproba definitsii. *Magisterium*, vyp. 7: Istorychni studii, p. 27-32.
- Bazhan, O. 2012. Pid pylnym kontrolem KDB. In: Smolii, V. A., Udod, O. A. (eds.). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 22: Dopovidi ta materialy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii «Instytut istorii Ukrainy na zlami epokh, u svitli tradytsii ta peretvoren. 75 rokiv instytutsionalnoho buttia» (20—21 zhovtnia 2011 r., m. Kyiv). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, p. 115-134.
- Bazhan, O. 2022. *50-richchia operatsii KDB «Blok»: aresht v Ukraini blyzko 90 dysyidentiv*. Interviu korespondentovi «Radio Svoboda» Dmytru Shurkhalo 12.01.2022 r. [online]. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/kdb-operatsiya-blok/31648911.html>. [Accessed 10 February 2022].
- Berezanskaia, S. S. 1960. Ob odnoi iz grupp pamiatnikov srednei bronzy na Ukraine. *Sovetskaia arkhologia*, 4, p. 26-41.
- Braichevskii, M. Yu. 1959. *Rymska moneta na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS.
- Braichevskii, M. Yu. 1964. *Bilia dzhherel slovianskoi derzhavnosti: sotsialno-ekonomichnyi rozvytok cherniakhivskikh plemen*. Kyiv: Naukova dumka.
- Braichevskii, M. Yu. 1968. *Pokhodzhennia Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Braichevskii, M. Yu. 1988a. *Utverdzhennia Khrystyianstva na Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Braichevskii, M. Yu. 1988b. *Vostochnye slaviane v I tysiacheletii do n. e.* Avtoreferat disertatsii doktora istoricheskikh nauk v forme nauchnogo doklada. IA AN URSS.
- Braichevskii, M. Yu. 1997. Yak Prezydiia Akademii nauk rozpravliasia z nepokirnym istorykom. *Ukrainskyi istoryk*, t. XXXIV, part 1—4, p. 217-221.
- Braichevskii, M. Yu. 1990. V. P. Petrov — uchenyi-universal. *Arheologia*, 3, p. 95-100.
- Braichevskii, M. Yu. 2020. Ekspedytsiia S. M. Bibikova 1946 r. «Bila» ta «chorna» kistky. In: Zalizniak, L. *Moia arkhologia*. Kyiv: Tempora, p. 238-242.
- Bratchenko, S. N. 1976. *Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzy (periodizatsiia i khronologiiia pamiatnikov)*. Kiev: Naukova dumka.
- Bratchenko, S. N. 1977. K voprosu o slozhenii babinskoi kultury (mnogovalikovoii keramiki). In: Telegin, D. Ia. (exec. ed.). *Vilnianskiie kurgany v Dneprovskom Nadporozhe*. Kyiv: Naukova dumka, p. 21-43.
- Bratchenko, S. N. 1985. Kamensko-liventsovskii tip pamiatnikov. *Arkhologia Ukrainy SSR*. T. 1. Kiev: Naukova dumka, p. 403-420.
- Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho periodu*. Luhansk: Shliakh.
- Bratchenko, S. N. 2006. Leventsovskaiia krepost. Pamiatnik kultury bronzovogo veka. In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Shkhidnoi Ukrainy*, vyp. 6. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 32-310.
- Bratchenko, S. N. 2012. *Leventsovskaiia krepost. Pamiatnik kultury bronzovogo veka*. Kyiv: Vidavnychii dim «Skif».
- Bratchenko, S. N., Shaposhnikova, O. G. 1985. Katakombnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkhologia Ukrainy SSR v 3 tomakh*. T. 1: Pervobytnaia arkhologia. Kyiv: Naukova dumka. p. 403-420.
- Brytiuk, O. O. 2006. Chy varto buty ukrainsem? In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Shkhidnoi Ukrainy*, vyp. 6. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 25-27.
- Gershkovich, Ia. P. 2006. Neskolko slov o knige i ee «strannom» avtore. In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Shkhidnoi Ukrainy*, vyp. 6. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 4-7.
- Gilinskii, Ia. I. 2020. Deviantnost, tvorchestvo, pravosudie. In: Matiash, E. I., Kashuba, M. T. (eds.). *Lev Klein [Putevoditel]*. Sbornik statei pamiatii Lva Samuilovicha Kleina. Sankt-Peterburg: Institut istorii materialnoi kultury, p. 165-169.
- Horbachuk, V. I., Samiilenko, Yu. S., Rabynovych, V. I. (comp.). 2007. *Yurii Makarovych Berezanski: biobibliografiia*. Kyiv: Instytut matematyky NAN Ukrainy.
- Grab, V. I. 1990. Delo N. E. Makarenko. In: Zvahelskyi, V. B., Dibrova, H. V., Panchenko, V. V. (eds.). *Vyvchennia istorychnoi ta kulturnoi spadshchyny Romenshchyny: problemy i perspektyvy*. Tezy dopovidei. Sumy; Romny: Sumske oblasne viddilennia Ukrainskoho fondu kultury, p. 29-31.
- Ivakin, H. Yu., Pavlenko, Yu. V. 2002. Fenomen M. Yu. Braichevskoho. In: Pavlenko, Yu. V. (ed.). *Mykhailo Braichevskii. Vchenyi i osobystist*. Kyiv: «Feniks», p. 6-15.
- Kiiashko, V. Ia. 2006. Leventsovka nachinalas tak. In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Shkhidnoi Ukrainy*, vyp. 6. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 10-16.
- Klein, L. S. 2011. Slava Bratchenko... In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Shkhidnoi Ukrainy*, vyp. 11. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 15.
- Klein, L. S. 2014a. *Istoriia rossiiskoi arkhologii: ucheniia, shkoly i lichnosti. Tom 1. Obshchii obzor i dorevoliutsionnoe vremia*. Sankt-Peterburg: EVRAZIIA.
- Klein, L. S. 2014b. *Istoriia rossiiskoi arkhologii: ucheniia, shkoly i lichnosti. Tom 2. Arkheologi sovetskoi epokhi*. Sankt-Peterburg: EVRAZIIA.
- Kolybenko, O. 2015. Materialy fondu Stanislava Nykyforovycha Bratchenka u Naukovomu arkhivi Instytutu arkhologii NAN Ukrainy yak dzhherelo do biografi vchenoho ta epokhy. In: Kotsur, V. P. (ed.). *Pereiaslavskii litopys*, vyp. 7. Pereiaslav-Khmelnitskyi: DVNZ “Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichni universytet imeni Hryhoriia Skovorody”, p. 106-118.
- Korniienko, K. 2002. Osoblyva liudyna. *Slovo i chas*, 10, p. 76-78.
- Korpusova, V. 2002a. V. Petrov (Domontovych): Etnohenytyka yak svoboda samovyiavlennia. *Slovo i chas*, 10, p. 17-25.
- Korpusova, V. 2002b. “Tretie” zhyttia V. P. Petrova: “Vin buv liudynoiu poklykannia, a ne vyznannia”. *Slovo i chas*, 10, p. 69-74.
- Kravchenko, N. Zbahnennia. *Slovo i chas*, 10, p. 81-88.

- Kuzminikh, S. V., Usachuk, A. N. 2011. "Millon etoi vlasti proklatii!..." (pisma N. E. Makarenko A. M. Talgrenu). In: Platonova, N. I. (ed.). *Istoriia arkeologii: lichnosti i shkoly (k 160-letiu so dnia rozhdeniia V. V. Khvoiki)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 195-216.
- Kuzminykh, S. V., Usachuk, A. N., Belozerova, I. V. 2021. "Moi raboty nichego ne stoiat i nikomu ne nuzhny...": pisma N. E. Makarenko V. A. Gorodtsovu. *Stratum plus*, 2, p. 361-402.
- Kukharchuk, Yu. V. 2002. Mykhailo Braichevskiy i ukrainska nezalezhnist. In: Pavlenko, Yu. V. (ed.). *Mykhailo Braichevskiy. Vchenyi i osobystist*. Kyiv: "Feniks", p. 120-125.
- Kukharchuk, Yu. 2009. Prosvitnyk ukrainskoho narodu. In: Braichevskiy, M. Yu. *Vybrane*. T. 1. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, p. 5-42.
- Lytvynenko, R. O. 2009. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pamiatok)*. Avtoreferat dysertatsii d.i.n. IA NAN Ukrainy.
- Lukin, Iu. 1992. *Iz istorii soprotivleniia totalitarizmu v SSSR (20—80-e gody)*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
- Makarenko, M. O. 1933. *Mariupilskiy mohylnyk*. Kyiv: Vydavnytstvo Vseukrainskoi akademii nauk.
- Matviienko, S. 2002. Oposeredkovane ziznannia: Viktor Petrov ta yoho "osoba Skovorody". *Slovo i chas*, 10, p. 54-60.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mozolevskiy, B. M. 1983. *Skifskiy step*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mozolevskiy, B. M., 2007. *Poezii*. Kyiv: "Tempora".
- Mozolevskiy Borys Mykolaiovych. 2015. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Instytut arkeologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy 1918—2014*. Kyiv: VD «ADEF-Ukraina», p. 522-523.
- Otroshchenko, V. V. 1996. Rozdumy z pryvodu yuvileiu odnogo nonkonformista. *Zaporozhska sich*. 05.02.1996, p. 3.
- Otroshchenko, V. V. 2010. O perevernutom mire L. S. Kleina. In: Klein, L. S. *Perevernutyi mir (2-e izd., ispravlennoe i dopolnennoe)*. Donetsk: DonNU, p. 5-10.
- Otroshchenko, V. V. 2011. Pro Slavu Bratchenka. In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkeologii Skhidnoi Ukrainy*, vyp. 11. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 6-7.
- Otroshchenko, V. V. 2014. Shchodo perekhidnogo periodu vid serednoi do piznoi bronzы. *Starozhytnosti Pivnichnogo Prychornomia i Krymu*, XVII, p. 7-14.
- Otroshchenko, V. V. 2015. Ukrainskyy slid v "Ystoryy rossyiskoi arkeolohyy" L. Kleina. *Magisterium*, vyp. 60: Arkeolohichni studii, p. 4-10.
- Petrov, V. P. 1959. Zarubnynetskiy mogilnik. In: Tretiakova, V. N. (ed.). *MIA SRSR*, 70. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, p. 32-60.
- Petrov, V. P. 1961. Zarubynetsko-korchuvativska kultura Serednogo Podniprovia i synkhronni kultury sumizhnykh terytorii. *Arheologia*, t. XII, p. 53-75.
- Petrov, V. P. 1963. Pamiatniki korchakskogo tipa. In: Rybakov, B. A. (exec. ed.). *MIA SRSR*, 108. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, p. 16-38.
- Petrov, V. P. 1964. Cherniakhovskii mogilnik. In: Rybakov, B. A., Symonovich, E. A. (exec. eds.). *MIA SRSR*, 116. Moskva: Nauka, p. 53-117.
- Petrov, V. P. 1965. Braichevskiy M. Yu. Bilia dzherel slovianskoi derzhavnosti. (Sotsialno-ekonomichni rozvytok cherniakhivskiykh plemen). K., 1964. *Ukrainskyy istorychnyy zhurnal*, 3, p. 152-154.
- Petrov, V. P. 1966. *Iazyk. Etnos. Folklor*. Avtoreferat dissertatsii k.i.n. Kiev.
- Petrov, V. P. 1968. *Skify: mova ta etnos*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. P. 1972. *Etnohenez slovia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. 1992. *Diiachi ukrainskoi kultury (1920—1940 rr.) — zherty bilshovytskoho teroru*. Kyiv: Voskresinnia.
- Petrov, V. 2002. Avtobiohrafiiia. *Slovo i chas*, 10, p. 51-52.
- Pislarii, I. A. 1983. *Kultura mnogovalikovo keramiki Vostочноi Ukrainy*. Avtoreferat dissertatsii k.i.n. MGU im. M. Lomonosova.
- Rutkivska, L. 2002. Nezabutni zustrichi. *Slovo i chas*, 10, p. 78-80.
- Smirnov, A. M. 2011. Tolko segodnia ia uznal In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkeologii Skhidnoi Ukrainy*, vyp. 11. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 15-16.
- Suvorov, V. 1997. *Vybor*. Moskva: "Izdatelstvo AST-LTD".
- Teliehin, D. Ya., Bratchenko, S. N. 1974. Rozkopky kurhaniv epokhy bronzы za dopomohoiu mekhanizmiv. *Arheologia*, 13, p. 105-109.
- Terenozhkin, A. I., Mozolevskiy, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kyiv: Naukova dumka.
- Formozov, A. A. 2006. *Russkie arkeologi v period totalitarizma. Istoriograficheskie ocherki*. Moskva: "Znak".
- Tallgren, A. M. 1936. Archaeological Studies in Soviet Russia. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, X, p. 129-170.